

TÜRKLERİN ANA YURTLARINDAN BİRİ KUMUL (HAMİ) VE KUMUL KELİMESİNİN ETİMOLOJİSİ HAKKINDA

YARD. DOÇ. DR. ERKİN EMET

Kumul, Doğu Türkistan'ın doğu bölgesinde yer alan Türk tarihinde en önemli yere sahip güzel yurtlarımızdan biridir. Eskiden beri Türk dünyasının doğu kapısı olagelmıştır. Meşhur İpek Yolu, Doğu'yu, Doğu Türkistan üzerinden Batı Asya, Avrupa ve Güney Asya ülkelerine sıkıca bağlamış, Çin'in ipeği, porseleni işte bu topraklar üzerinden Batı'ya ulaştırmıştır. Medeniyet tarihinde Kumul, Batı ile Doğu ilişkilerinde çok önemli rol oynamıştır.

Yuan Hanedanlığı (1206-1368) döneminde Kumul'dan geçen İtalyalı meşhur gezgin Marko Polo seyahati esnasında bir çuval kurutulmuş kavun satın almış. Tadına baktıktan sonra, övgüler yağdırmıştır. Hatta Kumul'un kurutulmuş kavununu '*dünyada meşhur Bağdat hurmasından da lezzetliymiş*', diye yazmıştır.¹

Çinli ünlü gezgin Zhang Qian Batıya yaptığı gezide Kumul'da kalmış. Kumul'un şarkılarını ve enstrümantal müziğini çok beğenmiş. Çin'e dönerken Kumul'un *mukdır* makamını ülkesine götürmüştür. Tang (618-907), Song (960-1279), Yuan (1206-1368) hanedanlığının saraylarında, tiyatro sahnelerinde, çayhane ve meyhanelerde, hatta evlerde de İvirgül (Kumul) müziği dinlenirmiş. Böylece Kumul'un şarkıları, enstrümantal müziği ve çalgıları, zamanındaki Uzak Doğu ülkelerinin müziğini çok etkilemiştir.

Yuan hanedanlığı döneminde, Kumullu tarihçi Kangli Tutu, ünlü çevirmen Bilennaşil, yüksek rütbeli general Tabil gibi şahıslar, Uygur tarihinde çok önemli iz bırakmıştır. Onların tüm başarıları tarih kitaplarında önemli yer almıştır.

Kumul'un yöresel özelliğe sahip makamları, dünyanın dikkatini üzerine çekmiştir. Kumul'da bulunmuş büyük bedîf eser Mayitri Simit, Kumul'un dansları, Kumul ağızları, edebiyatı, yaşam biçimi, örf ve âdetleri, Kumul'da

---

1 *Garbi Yurt Medeniyet Tarihi*, Şin jiang Halk Neşriyatı, Ürümqi 1986.

yapılan arkeolojik kazılarda bulunan eserler, üç bin yıllık cesetler, kaleler, eski tarihî yerler (127 yerde tarihî eser bulundu), cami, medrese, tarihî mezarlıklar, Kumul Vang Sarayında yazılmış *Bayaz* adlı şiirler derlemesi, Abid Kumuli gibi klâsik şairler Kumul'u anlatan deliller.

Kumul'un adı eski çağlarda Künvu, Han Hanedanlığı (M.Ö. 206-M.S. 220) Aratörük, Tang Hanedanlığı (M.S. 618-907) İvirgol, Yuan Hanedanlığı döneminden başlayarak Kumul adıyla söylenegelmiştir.

Kumul kelimesinin etimolojisi konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Bazı bilim adamları, Kumul kelimesinin *kamili*, *kemmul*, *kümmuli* gibi kelimelerin fonetik değişiminden ortaya çıktığını ileri sürmektedirler. Bu görüşler, kelimenin etimolojisini tam olarak açıklamaya yeterli değildir. Kumul kelimesi *Karamil* kelimesinden gelir. 1763 yılında Beijing (Pekin)'de yazılmış *Batı Bölgelerinin Dillerindeki Coğrafya Adlar* adlı kitapta Kumul hakkında şöyle yazar: "Kumul kelimesi Uygurcadaki *karamil* kelimesinin ses değişimine uğramasıyla ortaya çıkmıştır. *Kara(mak) bakmak* anlamındadır. Mil ise, yüksek kale, anlamındadır. Kumul'da uzaklara bakmak yani gözetlemek için yapılan kaleler olduğundan bu yerin adı böyle adlandırılmıştır." Günümüzde Çince söylenen *Hami* kelimesi işte o *karamil* kelimesinin Çince ses çevirisi olan *ha-ye-mi-le* kelimesinden alınmış olabilir.

Kumul kelimesi konusundaki diğer bir görüş ise Kumul'un coğrafi özelliğine dayanarak ortaya atılmıştır. Kumul kelimesi *kum bol* anlamındadır. Eskiden Kumul'un kumluk bir şehir olduğunu ve 19. yüzyılın sonuna kadar da Kumul'un çevresinde çok kum olduğunu söylerler.

Kumul kelimesi konusundaki üçüncü görüş ise, Moğolca *kam* kelimesini temel alan şekilde *kem mol* kelimesinden geliştiğini ileri sürmektedir. *Kam* kelimesi Moğolcada meyve anlamına gelir. Kumul'un doğal özelliğine baktığımız zaman gerçekten bir meyve mekânı olduğunu anlarız.

Dördüncü görüş ise, Çağatayca sözlüklere dayanarak, Kumul kelimesinin *kam mul* kelimesinin fonetik değişikliğe uğramasıyla ortaya çıktığını savunmaktadır. *Kam* sözü Çağataycada *tabip*, *hekim*, *filozof*, *akıllı*... anlamlarına gelir. *Kam mul* demek 'bilginler, filozoflar mekânı demektir' derler. Tarihçi Molla Musa Sayrami, Kumul halkı konusunda eserinde şöyle der: "... dürist, aydın

hepsi dindar sevgi doludur. Kumul halkı arasında âlimler, dindarlar, okumuş insanlar çok; okumamış insanlar çok azdır”.²

Beşinci görüş ise, yine Çağatayca sözlüklere dayanarak, Kumul kelimesinin *kevum bol* kelimesinden geldiğini ortaya atmaktadırlar. *Kevum bol* kelimesi Çağataycada *cemaat* anlamındadır. Demek ki *kevum bol* kelimesinin anlamı çok demektir. Kumul kelimesi de bu kelimedenden gelmiş olabilir.

Altıncı görüş, meşhur Uygur tarihçisi Molla Musa Sayrami (1840-1915), *Tarihî Eminiye* adlı kitabında: “Kumul’un eski adı *Kamil* idi, bu eski Türkçe kelimedir. Kelime *kale (korgan)* anlamını bildirir” diye açıklamıştır.³

Eski Kumul’da oldukça yüksek gözetleme kuleleri varmış. Bu açıdan bakınca ve Kumul’un zamanındaki stratejik önemini göz önüne alınca Kumul’un adı *kamil* kelimesinden gelmiş olabilir.

Yedinci görüş, eskiden bu yana Hun, Uysun, Yavcı, Tolus kavimleri milâttan önceki 5.-6. yüzyıla kadar Doğu Türkistan, Kansu, Heşi Koridori, Dunhuang, Qilianşan dağları civarlarında yaşamıştı. Çince tarihî kaynaklara göre Uysunların sayısı çok fazlaydı. Onlar Balkaş gölünün civarı Çu ve Talas nehri vadilerini içeren uçsuz bucaksız topraklarda yaşamışlardır. Yavcılar da zamanında Uysunlar ile komşu olarak yaşamışlardır. Onlar padişahlarına *kunmu*, padişahlarının yönettiği yerlere *kunmuli* derlerdi. Yukarıdaki bilgilere dayanarak, Prof. Dr. Zhang Shan: “Kumul kelimesi *kunmuli* kelimesinden gelmiştir” görüşünü ortaya atmıştır.⁴

Sekizinci görüş, Tang hanedanlığından önce Kumul bölgesinde İvirgul vilâyeti kurulmuştur. Aynı zamanda bu vilâyet, nahiyenin ilk örneği olduğu sanılmaktadır. Böylece İvirgul kelimesine Çincece Yivu-lo denilip, Kumul bölgesinin genel adı olmuştur. Milâdî 73 yıllarında İvirgul beş bölgeyi içeren bir büyük şehir olarak kurulmuştur. Bu şehir, önemli stratejik bölge olup Batı bölgelerinin kapısı (Garbi rayon dervazisi) diye adlandırılmıştır. 610 yıllarından sonra, İvirgul sadece Aratörük bölgesinin adı olmuştur.

---

2 Molla Musa Sayrami, *Tarihî Hemidi*, Milletler Neşriyatı, Pekin, 1987.

3 Molla Musa Sayrami, *Tarihî Eminiye*, Şin Jiang Halk Neşriyatı, Ürümqi, 1989.

4 *Şin jiang Tarihi Materyalları*, III. IV. V. sayıları, Ürümqi, 1988, 1989, 1990.

Kumul kelimesinin etimolojisi konusundaki dokuzuncu görüş, ilk eski Çince kaynaklarda Kumul kelimesi *kunvu* diye yazılmış ise de, Hun hanedanlığından ta Yuan hanedanlığının başlarına kadar *yi-vu-lu*, *yi-vu*, *yi-zhou* şekillerinde yazılmıştır. Şimdiki Çince adı *Hami* kelimesinin kısaltılmamış tam şekli *Ha-mi-li*'dir. Bu üç karakter Yuan Hanedanlığından Çing Hanedanlığına kadar, *Ha-m-li*, *He-mi-li*, *Gan-mu-lu*, *Ha-mei-li* şekillerinde yazılmıştır. Çing hanedanlığı dönemine gelindiğinde Çincenin gelişmesiyle kelimenin son hecesi *-li* kısaltılarak günümüzdeki *Hami* şeklini almıştır.

1891 yılı N.M. Yarentisiv'in Dış Moğolistan'ın Ongin nehri kenarından bulunduğu, Gök-Türk hanlığına ait abidenin sağ tarafı birinci satırda şöyle yazılmış: "Kamil (Kumul) şehrine saldırı düzenledim. (Orayı) aldım, yerleştim. Ordusu geldi, halkımı yendim, kağanları kaçtı". Bu abidelerin dikildiği dönem milâdî 680-690 yılları arasındadır.

Dun-huang'da bulunan 10.-11. yüzyıla ait eski Uygur yazısında yazılmış mektuplarda iki yerde *kamil*, *kamal* kelimelerine rastlarız.

Turfan'da bulunan 10. yüzyıla ait Mani dinine ait metinlerde de dört tane Mani rahibesinin asıl memleketi yazılmış. Onların biri *Kamilli*, diğeri ise *Submili* diye yazılmıştır.

Ünlü İtalyan gezgin Marko Polo (1254-1324) yazdığı seyahatnamesinde Kumul'u *Kamil* şeklinde yazmıştır. Ondan sonraki Çağatayca eserlerin hepsinde Kumul kelimesi *Kamil* şeklinde yazılmıştır. Kumul padişahı Muhemmet Bişirçing Vang (1780-1813) döneminde yazılmış *Bayaz* adlı şiirler derlemesinin yazarı olan şair Mirza Abid, adının sonuna ana yurdu olan Kamul'u mahlas olarak kullanmıştır. Meşhur tarihçi Molla Mısa Sayrami de *Tarihi Hemidi* adlı eserinde Kumul'u hep *Kamil* şeklinde kaleme alır.

Demek ki, yukarıdaki kaynaklarda gösterdiğimiz *Kamil*, *Kamal*, *Kamul* şekilleri şimdiki Kumul kelimesinin varyantları sayılır. Çince kaynaklardaki *Ha-mi-li* (*Ha-mi*) ise yukarıdaki kelimelerin ses çevirisidir, yani Çinceye göre telâfuz edilmesidir.